

BANK BARBARA

GUPVI

A „külföldiek Gulagja”

Lavrentij Berija belügyi népbiztos közvetlenül a Lengyelország elleni szovjet támadás megindulását követően elrendelte a Hadifogoly- és Internálótáborok Parancsnokságának felállítását.

Az összesen kb. 340 főtáborból és 4000 melléktáborból álló táborrendszer igen korai felállítása bizonyítja, hogy a szovjet vezetés eleve nem tett különbséget a civil és a katonai foglyok között, továbbá azt is, hogy a háború jó alkalom a szovjet érdekszféra kiterjesztése mellett a munkaerő-szükséglet kielégítésére. Mindamellet az elhurcolások hátterében ott volt a kollektív büntetés és az etnikai tisztogatások célja is.

Az elsők között Varga Jenő professzor, a Szovjet Tudományos Akadémia Világ-gazdasági és Világpolitikai Intézetének igazgatója vetette fel azt az elképzelést, hogy az ellenséges, legyőzött országok ne csak anyagi kártérítést fizessenek, hanem a munkaerejükkel közvetlenül is járuljanak hozzá a háború utáni újjáépítéshez.

AGUPVI 1939–1953 között működött önálló központi szervként, s a hadifoglyok, illetve internáltak táborrendszerének felügyeletét látta el. A cél az volt, hogy a hadifoglyokat minél tovább tudják dolgoztatni a Szovjetunióban.

HADIFOGOLYTÁBOROK FELÁLLÍTÁSA

Berija 1939. szeptember 19-én kiadta az NKVD 0308. számú parancsát a hadifogolytáborok létrehozásáról. Ennek 1. pontja rendelkezett a Hadifogolyügyi Parancsnokság (UPV) felállításáról. Felügyeletét az NKVD-n belül Csernyisov belügyi népbiztoshelyettesre bízta, aki egyben a Gulag akkori parancsnoka is volt. Az UPV feladatát egyebek mellett a következőkben határozták meg: a Vörös Hadsereg Vezérkari Főnökségével egyeztetnie kell az átvevőállomások, az elosztótáborok és a hátszágai hadifogolytáborok létrehozásáról.

Az internáltak és a hadifoglyok státuszában nem tettek különbséget. Majd minden hadifogolytábort közvetlenül a Hadifogoly- és Internáltügyi Parancsnokság (UPVI) vezetése alá rendelték. Az átvevőállomások vezetése is az UPVI-n keresztül, a területi NKVD-szervek bevonásával történt. Az 1941. július 20-án kelt rendelettel összevonták az NKVD-t és az NKGB-t, az UPVI felügyeletét pedig Szerov kapta meg. Ennek az évnek a végén kibővítették az UPVI feladatkörét, s ettől kezdve az ún. különleges táborok felügyeletét is el kellett látnia.

Az 1945. január 11-i NKVD-parancs értelmében az UPVI-t átalakították és főparancsnoksággá emelték, így jött létre a GUPVI. 1945 és 1947 között a GUPVI legfontosabb tevékenységei közé tartozott a hadifoglyok hazaszállítása. Ezzel a témával a GUPVI-n kívül a Népbiztosok Tanácsa is foglalkozott, amely meghatározta a Repatriációsügyi Megbízott Igazgatóságának személyi állományát. Az igazgatóság feladata volt többek között bizonyos átmeneti-elosztó táborok felügyelete, amelyeken keresztül a külföldi állampolgárok hazajuttatása folyt.

1939 szeptemberében Berija 0308. számú parancsa értelmében nyolc hadifogolytábor felállításáról döntöttek. Kötelezték a kalinyini, a szmolenszki, a poltavai, csernyigovi, vorosilovgradi, ivanovi és a gorkiji területi NKVD parancsnokait a táborok felállítására, 68 ezer férőhellyel. A megvalósítási határidő 1939. október 1. volt. 1941 nyarán

a nyolc hadifogolytáboron kívül harminc hadifogoly-átvevőállomás működött. 1942 nyarán léteztek a fronton működő táborok, az átvevőállomások és a hátszágai táborok (a hadifoglyok és internáltak részére, illetve a különleges táborok a szovjet vöröskatonák részére).

Az 1942 júniusában megjelent parancsok értelmében a frontok területén, az átvevőállomások mellett elosztótáborokat is létesítettek. A háború előrehaladtával ezek száma is bővült. 1942 végén a Voronyezs-Kasztornoj körzetben, ahol a magyar alakulatok állomásoztak, öt átvevőállomás működött, ahová 1942 decemberétől a fogásba esett magyar katonákat szállították. 1943. március 1-jével az NKVD 00398. számú parancsa utasított a már létező elosztótáborok átszervezésére a fronton működő átvevő-továbbító táborokká, melyekből tizenegyet állítottak fel, illetve szerveztek át.

1943 őszére a központi intézkedéseknek köszönhetően kialakult a hadifogolytábor-rendszer. Ez magába foglalta a hadseregek átvevőállomásait, a fronton működő gyűjtőállomásokat és átvevő-továbbító táborokat, a hátszágban működő, állandó közkatonai és tiszti táborokat. A táborrendszer részét képezték a hadifogolykórházak is.

1943 őszétől megkezdődött az ún. „különleges operatív objektumok” kialakítása, amelyekbe kiemelten kezelt hadifoglyok kerültek. Itt helyezték el ideiglenesen, illetve hallgatták ki az ellenséges hadseregek tábornokait, főtisztjeit. Ezek a speciális objektumok Moszkvához közel, titokban, többnyire a főváros környékén épült dácsákban működtek. 14 különleges objektumot sikerült eddig feltérképezni.

Az MVD 1947. június 26-án kelt 00664. számú parancsa az őrzési és működési feltételek javítása érdekében a hadifogolytáborokat négy csoportba sorolta be. Az első csoportba tartoztak a határ menti területeken lévő táborok, különleges kórházak, ahol a kísérrősztagek szigorúan őrizték a foglyokat. A második csoportba kerültek azok a hátszágban lévő táborok, amelyekben a német nemzetiségű hadifoglyokat őrizték, általános őrzési feltételek mellett.

A harmadik csoportba sorolhatók a szovjetek számára fontos hátszágai táborok, amelyekben magyar, román és osztrák hadifoglyokat tartottak. A negyedik kategóriát alkották azok a szigorított táborok, amelyeket a szö-

kött, „szabotáló” személyek részére, továbbá az egykori SS, SD, Gestapo, SA tagjai számára nyitották.

AZ ELHURCOLÁSOK

A Kelet-Közép-Európát – és Délkelet-Európát – érintő, 1944. december 23. és 1945. január 31. között lezajlott elhurcolások eredményéről az NKVD három tábornoka, Apollonov, Gurbatyjuk és Szladkjevics 1945. február 2-án VCS-vonalon lefolytatott telefonbeszélgetésen keresztül adott jelentést az NKVD vezetőjének. A jelentés szerint Magyarországon az internáltak száma 32 973 fő volt, de a közülük a Szovjetunióba deportáltak száma 31 923 fő maradt – 20 989 férfi és 10 934 nő –, ami azt jelentette, hogy a hiányzó 1050 személy (450 férfi és 600 nő) az országon maradt élve vagy holtan.

1943 elejéig, a doni katasztrófaig arányaiban kevés volt a szovjet hadifogságba esett magyar katoná. A doni katasztrófát követően, 1943. február 4-én az NKVD vezetősége jelentést készített Sztálinnak, amelyben részletesen beszámoltak az UPVI által működtetett állandó táborokban, a gyűjtő- és elosztóállomásokon, valamint a hadműveleti területeken létesített táborokban lévő hadifoglyokról, nemzetiségük szerint. Ez a beszámoló az 1943. február 3-i állapotokat tükrözte, és a magyar hadifoglyok számát 31 299 főben jelölte meg. Ehhez képest az 1943 decemberében készült kimutatásban 3258 magyar hadifogoly szerepel. Ezen kimutatások szerint tehát a magyar hadifoglyok elhalálozási aránya 90%-os volt. Ekkor a magyarok közül a legtöbben négy nagy elosztótáborban voltak. A 64. számú, morsanszki táborban 3000, a 81. számú, hrenovojei táborban 4197, az 56. számú, hobotovói lágerban 1615, míg a 62. számú novohoperszki táborban 1028 magyar hadifogoly volt.

Ez a szám a következő évben megsokszorozódott, és a magyarok létszáma 1944 decemberére már 61 028 főre emelkedett. A magyar hadifoglyok többségét a következő táborokban helyezték el és dolgoztatták: 103. számú tábor, Bălți (Moldovai SZSZK), 126. számú tábor, Nyikolajev (Ukrán SZSZK), 245. számú tábor, Krasznouralszk, Szverdlovszki terület, 257. számú tábor, Magnyitogorszk, Cseljabinszki terület, 102. számú tábor, Cseljabinszk. A legtöbb magyar hadifogoly tiszttel a 74. számú táborban (Oranki, Gorkij terület), a 160. számú táborban

(Suzdal, Vlagyimiri terület) és a 27. számú táborban (Krasznogorszk, Moszkvai terület) helyezték el.

Fagyjev vezérőrnagynak, a 4. Ukrán Front hátszágát biztosító NKVD-csapatok parancsnokának 1944. december 17-i jelentése szerint november 16-tól egy hónap alatt további 22 951 polgári személyt hurcoltak el. Az 1945. január közepén készült UPVI-kimutatás szerint a magyar hadifoglyok már 125 263-an voltak, akik közül a hátszágai táborokban még 66 961 személy, továbbá a hadseregek átvevő- és továbbítóállomásokon 55 910 fő, a különleges kórházakban pedig 2662 személy tartózkodott. Ezekhez kapcsolódott a magyarországi német nemzetiségű lakosok 1944. november végén kezdődő „málenkij robotra” hurcolása, amely körülbelül 60-65 ezer főt érintett.

A civil lakosság köréből az elhurcolások folytatódhattak Budapest ostromát követően is. A szovjet csapatok által elfogott német és magyar hadifoglyok számáról eltérő adatok állnak rendelkezésre. A szakirodalomban 110 és 138 ezer közötti fogolyszámmal találkozhatunk. Az adatok nemcsak hadifoglyokat, hanem mintegy 51 ezer polgári lakost is tartalmaznak, akik közül 20 ezer főt a pesti, 31 ezer főt a budai oldalon fogtak el. Budapest ostroma során a 3. Ukrán Front csapatai 10 352 civilt szedtek össze, szintén a hátszág megtisztítása és biztosítása céljából.

A Magyarországról német nemzetiségűként elhurcoltaknak mintegy a fele hadifoglyotáborba került, a tényleges katonai hadifoglyokkal együtt. Fűzes Miklós kutatásai szerint mindezeneken felül a Dunántúl nyugati területeiről is összeszedtek a civil lakosságból 10 000, Korom Mihály szerint 3000-4000 főt. Ezen személyek egy része ellen ítéletet is hozott a szovjet katonai bíróság, ami azt jelentette, hogy nem a GUPVI által felügyelt táborokba, hanem a Gulag irányítása alatt működő büntetőtáborokba kerültek.

A magyar hadifoglyok és polgári internáltak többségét a GUPVI táborjaiba vitték. A magyarok hozzávetőlegesen 2000 táborban szóródtak szét. Azerbajdzsánban 44, Belorussziában 131, a Baltikumban 158, Észak-Oroszországban 119, Grúziában 65, Kazahsztánban 39, Közép-Oroszországban 627, Leningrád térségében 53, az Urál hegységben 276, Szibériában 64 táborban voltak magyarok. Ezeket az adatokat a

visszatérő foglyoktól kapott információk alapján gyűjtötték a honvédelmi minisztériumban.

KOLLEKTÍV BÜNTETÉS

Lavrentyij Berija belügyi népbiztos Sztálinnak írott, 1944. november 24-i jelentésében már a munkaképes német nemzetiségű személyek elhurcolásának előkészületeiről számolt be. A II., III., IV. Ukrán Frontokhoz kiküldött NKVD-s tisztek addigra már felmérték, hogy mely területekről nagyjából hány személyt lehet elszállítani. Berija eredetileg csak férfi munkaerővel számolt. Az Állami Védelmi Bizottság 1944. december 16-án kiadott, az összegyűjtés és elszállítás megkezdését elrendelő, 7161. számú határozatában már a női lakosság elszállítása is szerepelt.

1944. december 22-én adta ki a Magyarországon harcoló 2. és 3. Ukrán Front Katonai Tanácsa a 0060-as, szigorúan titkos parancsát, amelyben elrendelte a német származású munkaképes személyek összegyűjtését közvetlenül a front mögötti közmunkára, illetve szovjetunióbeli kényszermunkára. A parancs a 17–48 év közötti férfiakra, valamint a 18–30 év közötti nőkre terjedt ki, de végrehajtói nem törődtek a korhatárokkal, hiszen 16-tól 65 éves korig vitték a lányokat, fiúkat, nőket és férfiakat. A német származásúak elhurcolása az addig megszállt országrészben történt 1944. december 22-től 1945. február 2-ig. Magyarországról kb. 60-65 ezer embert hurcoltak el a parancs alapján szovjetunióbeli kényszermunkára, akiknek mintegy egyharmada nem élte túl a borzalmas körülményeket és a túlfeszített munkát.

HADIFOGLYOK ÉS INTERNÁLTAK

A magyar foglyoknak közel harmada civil volt. A polgári lakosság elhurcolása két nagyobb hullámban történt. Az első közvetlenül a hadműveletek befejezésével kezdődött úgy, hogy egy-egy nagyobb település elfoglalása után két-három nappal a szovjet katonák rendszerint a romok eltakarítása ürügyén gyűjtötték össze az embereket, majd elhurcolták őket. Általában Budapestet hozzák fel példaként, mivel Malinovszkij marsall a főváros elfoglalását követően 138 ezer hadifoglyról tett említést. A valódi hadifoglyok száma a német katonákkal együtt kb. 40 ezer főt tett ki, így a hiányzó létszámot a budapesti, illetve a főváros környéki

polgári lakossággal pótolták. Az elhurcolások második hulláma egy-két hónappal később kezdődött. Ez már sokkal szervezettebb, jobban előkészített akció volt, de nem terjedt ki az ország egész területére.

Az elfogott magyarokat szovjet katonák és magyar rendfenntartók kísérték a fronttól 25-30 km-re lévő felvevőtáborokba. Magyarország területén mintegy 80 ilyen tábort állítottak fel. A felvevőtáborok mögött üzemeltek a gyűjtőtáborok. Az ország területén ebből a típusból 10 működött: Baján, Kecskeméten, Szegeden, Gyulán, Debrecenben, Jászberényben, Cegléden, Vácott, Gödöllőn, Székesfehérvárott. Ezekben a gyűjtőtáborokban 20 ezernél több foglyot őriztek kizárólag szovjet katonák. Innen a foglyok útja a Románia területén lévő, úgynevezett tranzittáborokba vezetett. Többek között Brassóban, Temesváron, Szomborban, Bjelcben és lasiban voltak ilyen tranzittáborok. A két legnagyobb átmenőtábor Máramarosszigeten és Foksányban állították fel. Ezek a leghírhedtebb táborok közé tartoztak, melyekben a halandóság iszonyatos méreteket öltött.

Az átmenőtáborokból a hadifoglyokat és a polgári internáltakat marhavagonokban szállították több hét alatt valamelyik szovjet büntetőtáborba. A Központi Statisztikai Hivatal összesen 600 ezerre becsülte a Szovjetunió területén, valamint a magyarországi harcokban s az 1945. március-áprilisi visszavonulás során német területeken fogságba esett magyar katonák lehetséges létszámát. Ehhez még hozzá kell tenni az országból munkaszolgálatra kiszállított svábokat, és az ezenfelül elhurcolt magyarokról csak hozzávetőleges adatok vannak. A KSH jelentésében viszont nincs szó a Kárpátaljáról és Erdélyből elhurcolt magyarokról. A szovjet belügyminisztérium adatai szerint 1945. október 31-én 541 530 fogoly volt a Szovjetunióban. A szám azonban csak az 1945 őszi nyilván tartásban lévőkre vonatkozik, nem tartalmazza – nem tartalmazhatja – azoknak a nevét, akik korábban estek fogságba és 1945 októberében már nem voltak életben. Ezenkívül ez a szám nem fedi az átmenőtáborokban és a szállítás következtében elhunyt számát sem. Szállítás közben a foglyok 10-20%-a meghalt. A haláleseteket senki nem regisztrálta.

„A Szovjetunióba szállított magyarok sorsa közvetlenül a második világ-

háború után az ország legfontosabb kül- és belpolitikai kérdései közé tartozott. Akkor még nem lehetett tagadni azt a tényt, hogy meghatározatlan időre magyar állampolgárok százezrei kerültek a Szovjetunió munkatáborába.” A Magyar Kommunista Párt és az ellenőrzése alá tartozó sajtó úgy próbálta enyhíteni a helyzetet, hogy az elhurcolt polgári személyek sorsát egyszerűen hadifogolyüggyként kezelte. A Szovjetunióból visszatért foglyok rendszerint „hadifogoly”-igazolványt kaptak, névsoraik megjelentek a *Hadifogoly Híradó*ban, segélyezésükkel pedig a Népjóléti Minisztérium „hadifogolyosztálya” foglalkozott, a kommunista párt hadifogoly-irodájával együttműködésben.

SZABADULÁS, REPATRIÁLÁS

A Szovjetunióból hazaszállított foglyokat 1946 júniusától regisztrálták hitelesen. Az addig hazaérkezettek számát a legtöbb forrás 100–150 ezer közé teszi. 1946. június és 1948. december között a Debrecenben működő Hadifogoly Átvevő Bizottság 202 ezer hazahozott foglyot könyvelt el. 1949 és 1951 között körülbelül 20-25 ezren tértek vissza Magyarországra. Az 1951 után az országba szállított volt foglyok száma nem ismert. 1953 és 1955 novembere között pedig ismét kb. 3000 magyar foglyot adtak át a szovjet hatóságok. A magyar források alapján a hazatért volt (hadifoglyok) összlétszáma 330-380 ezer főre tehető. A szovjet kormány nyilatkozatot tett, hogy minden magyar hadifogoly hazajött 1948 végén. Ehhez képest ekkortól 1956-ig körülbelül még 24 ezer magyar jött haza a szovjet lágerekből.

1945-ben a magyar hatóságoknak átadott magyar hadifoglyok és internáltak száma 209-219 ezer fő körül mozgott. A belügyi szervek 1946. március végén készített jelentése szerint a Szovjetunió területén 235 799 magyar fogoly volt. Ennek a létszámnak 40%-át 20 nagy táborban helyezték el, amelyekben több mint 3000 főt tartottak fogva. A legnagyobb létszámban a 62. számú kijevei táborban és az ehhez kapcsolódó táborrészegekben voltak magyar foglyok, szám szerint 10 516 személy. 7602 magyar volt a Donyec medencében lévő 280. számú táborban és táborrészegeiben, illetve 7184 személyt a 148., krasznodari lágerben tartottak fogva. A hadifoglyok kb. 60%-a pedig 182 más táborban volt szétosztva a Szovjetunió területén.

A magyar hadifoglyok átadását 1947-ig közvetlenül a belügyi szervek intézték, majd ezt a feladatot 1947 májusától a Repatriációsügyi Bizottság vette át, amely a Minisztertanács mellett működött. 1946 márciusától nemcsak a foksányi táboron keresztül szállítottak Magyarországra volt hadifoglyokat, hanem a máramarosszigeti, 36. számú repatriálótáborba is vittek magyarokat.

1946 decemberére a szovjet táborrendszerben lévő magyar hadifoglyok száma – az internáltak nélkül – 213 751 főre redukálódott. Ez a szám 1947 közepéig nem is változott lényegesen. Az 1947. április 1-jei kimutatás szerint 210 118 hadifogoly, illetve 19 293 internáltként nyilvántartott – G csoportba tartozó – magyar volt regisztrálva a Pest környékén összeszedett 13 ezer főn kívül. 1947 decemberében egy minisztertanácsi utasítás alapján 3844 internált személyt indítottak Magyarországra. 1948. március végére kb. 115 ezer magyar fogoly maradt a szovjet hadifoglytáborokban és a munkászáslájakban. 1948 áprilisában minisztertanácsi rendelet határozott a magyar hadifoglyok repatriálásáról, melyet az MVD végrehajtási utasítási parancsba adott. Az eredmény a következőképp alakult: 89 228 hadifogoly és megközelítőleg 3229 magyar állampolgárságú internált szabadult a táborokból.

1948 őszi, a szovjet-magyar kölcsönös barátsági és együttműködési egyezmény megkötése után a magyar kommunista kormány lezártnak tekintette a hadifoglykérdést. Arra hivatkoztak, hogy már csak a szovjet bíróságok által elítélt háborús bűnösök maradtak kint. De még 1949 januárját követően is több mint 12 ezer magyart őriztek szovjet táborokban.

1950. október 17-én az SZK(b)P KB Politbüro ülésén tárgyaltak 7900 magyar hadifogly és internált repatriálásáról. 1950. december 4-től december végéig 2197 volt hadifoglyt szállítottak Budapestre, a volt Mosonyi utcai Toloncház területén Állambiztonsági Fogházként működő és az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) által kezelt hadifogly-szűrőtáborba. Innen a kihallgatásokat követően a volt hadifoglyok nagy részét, 1200-1300 főt 1951 februárjában a tiszalöki internálótáborba vitték. 1951 tavaszán további volt hadifoglyokat szállítottak a kazincbarcikai internálótáborba, mely 1953 szeptemberéig üzemelt. A két táborból ekkor megközelítően 2300 volt hadifogly szabadult. ♦